

Л. А. Гнатенко
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

Т. І. Котенко
Всеукраїнська громадська
організація “Фундація “Олеся”
м. Київ

**ПЕРЕКЛАДИ ПИЛИПА МОРACHEВСЬКОГО КНИГ
НОВОГО ЗАВІТУ ТА ПСАЛТИРЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ
СЕРЕДИНИ ХІХ ст. (ОРИГІНАЛИ ТА СПИСКИ
У КНИГОСХОВИЩАХ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ)**

Пилип Семенович Морачевський увійшов в історію української культури як перший перекладач книг Нового Завіту та Псалтиря новою українською літературною мовою. Його переклади й до сьогодні залишаються одними з найкращих. Проте їх сумна доля спричинила те, що ім'я П. Морачевського тривалий час було забуто. Та й нині воно не належить до широко відомих, його перекладацька спадщина й досі залишається комплексно не дослідженою і не опублікованою.

П.С. Морачевський (1806–1879) – чернігівський дворянин, високоосвічена людина, знавець багатьох мов. Закінчив Харківський університет. Працював учителем математики та географії, згодом учителем російської словесності та інспектором навчальних закладів у містах Суми та Кам'янець-Подільський. З 1849 р. перебував на посаді інспектора Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії до відставки 1859 р.¹ Ним писано ряд поетичних творів російською і українською мовами², проте літературні праці не принесли визнання³. Українською мовою писано ліро-епічну поему “Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких в 1848 року” (Кам'янець-Подільський, 1848 р.)⁴, патріотичну, пройняту пафосом національно-виз-

вольної боротьби (в центрі уваги – період Коліївщини 1768 р.), яка, на думку критиків, є найвагомішим твором Морачевського.

Результатом педагогічної діяльності П. Морачевського став написаний ним у 1862 р. для шкіл і народного читання підручник “Священна історія”, який ним був відправлений із проханням надрукувати до Імператорської академії наук, але отримав відповідь, що видання таких підручників є справою лише Св. Синоду⁵. Подальша доля підручника невідома, як і укладеного ним “Словаря малоросійського языка по полтавському наречію”, розпочатого ще в 40-х роках XIX ст., перші літери якого П. Морачевським були в 1853 р. надіслані для рецензії до Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук⁶. В архіві Російської АН у Санкт-Петербурзі зберігається справа “О рассмотрении начала составяемого г. Морачевським “Опыта малорусского словаря” (ф. 9, оп. 1, спр. 132)⁷. Рецензію на поданий Морачевським матеріал словника опублікував у 1853 р. І. Срезневський “Морачевський Ф. Малоруський словник: Витяг з протоколів II відділення імп. АН за вересень 1853”⁸.

Робота над словником стала важливим підготовчим етапом у подальшій діяльності П.С. Морачевського як перекладача текстів Святого Письма українською мовою.

Працюючи над біблійними текстами, П. Морачевський приходив до переконання, що при їх перекладі українською мовою можна зберегти канонічність текстів Святого Письма. Розуміючи необхідність і значимість такої роботи, він починає плідно працювати, що свідчить про ґрунтовну підготовку, яка цьому передувала. Для того, щоб досягти якнайдосконалішого перекладу українською мовою, він порівнював слов'янський текст з текстами німецьким, французьким, латинським і руським.

Робота над біблійними текстами була розпочата П. Морачевським лише після виходу на пенсію у м. Ніжині.

Спочатку П. Морачевський приступив до перекладу Євангелія, розпочавши роботу 14 березня 1860 р. з тексту Євангелія від Івана. Повністю тексти чотирьох Євангеліїв були завершені 16 листопада 1860 р., а до кінця грудня тексти були ним вже повністю відредатовані. Ще 28 вересня 1860 р. П. Морачевським готові тексти Євангеліїв від Івана та Матвія були відправлені з листом до митрополита Петербурзького і Новгородського Ісидора, якому він пояснював, що спонукало його до перекладу українською мовою

Євангелія і просив архиєпископа оцінити його працю і благословити на продовження роботи, а також посприяти в опублікуванні⁹. Але у відповіді 14 жовтня 1860 р. було передано думку Св. Синоду, виказану митрополитові Ісидору при приватному зверненні, що переклад Морачевського, ні когось іншого, не може бути дозволений до друку. Проте перекладач не залишив намірів опублікувати Євангеліє, маючи тверде переконання, що український православний народ повинен мати Біблію своєю мовою, і в кінці 1861 р. звертається за підтримкою до вчених Імператорської академії наук, представляючи на їхній розгляд повний текст перекладу Євангелія. Вже на засіданні Відділення 8 лютого 1862 р. було заслухано доповідь академіка І.І. Срезневського на працю П.С. Морачевського, в якій він дав високу оцінку перекладам Святих текстів українською мовою і охарактеризував перекладача “отличнымъ знатокомъ малороссійскаго наречія”¹⁰. Тоді ж було вирішено надрукувати переклад Євангелія Морачевського в одному з видань Академії наук, і для цього було складено рецензію трьома знавцями української мови: академіками О.Х. Востоковим, О.В. Микитенком і І.І. Срезневським, якими переклад Євангелія було розглянуто з філологічного та морально-релігійного аспектів¹¹, після чого Академія наук працю П.С. Морачевського передала до Св. Синоду Російської Православної Церкви для розгляду її з теологічного погляду та надання дозволу опублікувати переклад. Проте справа затягувалася, і щоб її прискорити Президент Академії наук ще раз звертався до Св. Синоду. Але 18 липня 1863 р. з’явилося таємне розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друкування будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою¹². Основною причиною появи Валуєвського циркуляра стало національно-культурне відродження українців, яке спостерігалось в кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. і яке репрезентувалося передусім набуттям українською мовою поліфункційності, виходом її у високу літературу, науку, законодавство, публіцистику і особливо – церкву. В церковній сфері цей циркуляр став законом на підставі спеціальної постанови під назвою “Указ Синода духовним цензурным комитетам”, який діяв до початку XX ст. Згідно з цією постановою, негайно було призупинено обговорення питання про переклад Нового Завіту П. Морачевського¹³. Основна ж причина заборони перекладу П. Морачевського до друку – політична. Переклад було заборонено з огляду на “предосудительную цель” (сепаратизм), а не за зміст¹⁴.

Коли П. Морачевський отримав відмову від Св. Синоду – невідомо. Рукописи його перекладів були повернуті до Академії наук. На засіданні Відділення 12 березня 1864 р. академік І.І. Срезневський зачитав листа від П. Морачевського, який пропонував взяти на зберігання до Академії його переклад Нового Завіту, не дозволений до друку, і для того просив надіслати йому повернутий зі Св. Синоду рукопис Євангелія і Діянь апостольських, обіцяючи надіслати взамін інший повний примірник перекладу всього Нового Завіту, який вже закінчено. З цим листом ним також було надіслано уривок перекладу Апокаліпсиса¹⁵. 3 грудня 1864 р. П. Морачевським було надіслано до Академії новий список Нового Завіту з супровідним листом, в якому він просив дати на нього рецензію. Щодо перекладу Послань святих апостолів, то є тільки відомості про наміри його зробити¹⁶. Про те, що надісланий Новий Завіт складався з Євангелія і Діянь святих апостолів, є дані в протоколі засідання від 12 травня 1865 р., на якому зачитувався супровідний лист П. Морачевського до перекладу українською мовою Псалтиря, який він також просить передати на зберігання до Академічної бібліотеки¹⁷. Про наявність перекладу Послань апостольських не згадується і М. Комаровим у книзі 1913 р. про П. Морачевського і його переклади Святого Письма (який читав Євангеліє на Харківщині в 1866 р.): “На щастя в сім’ї Морачевського збереглися (в 1901 р. – *Авт.*) усі його роботи, а між ними й переклади українські Св. Євангелія, Діяній Апостольських, Апокаліпсиса і Псалтиря”¹⁸.

Оригінали рукописів перекладів П.С. Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря нині зберігаються в Петербурзі, в Бібліотеці Академії наук Росії¹⁹.

Як зазначалося вище, П.С. Морачевський хотів, щоб його рукописи зберігалися разом з іншими манускриптами Академії у бібліотеці, поки з’явиться можливість їх опублікувати, про що він просив учених Академії і отримав підтвердження 20 травня 1865 р.²⁰ Передаючи свої переклади текстів Святого Письма до бібліотеки, П.С. Морачевський мав надію, що вони колись будуть видані і послугують українській духовній і просвітницькій справі. Проте надісланий перекладачем рукопис Євангелія був втрачений або спеціально вилучений, його доля й до сьогодні невідома. Тоді до бібліотеки не надійшли й інші оригінали перекладів П. Морачевського. Відсутність тексту Євангелія та інших рукописів Морачевського було виявлено при звірці в 1890-х роках основного зібрання руко-

писного відділення бібліотеки, вірогідніше, в 1899 р. Пошук перекладу Євангелія П.С. Морачевського безпосередньо був пов'язаний із намірами української інтелігенції видати Євангеліє українською мовою. Після революційних подій 1905 р. українська громада в Петербурзі подала до Кабінету Міністрів прохання про скасування заборони на українське друковане слово та на видання Євангелія. Дозвіл було отримано в березні 1905 р., і постало питання, чий переклад Євангелія брати за основу при підготовці до друку. На той час вже були три повних переклади Євангелія новоукраїнською мовою: видрукувана за кордоном Біблія П. Куліша, І. Пулюя і І. Нечуя-Левицького (Відень, 1903 р.)²¹; рукопис Євангелія у перекладі М. Лободовського, надісланий ним до Св. Синоду 1903 р.; та рукопис Євангелія в перекладі П. Морачевського 1860 р., який знаходився в Бібліотеці Імператорської академії наук у Петербурзі. Академія наук направила усі три тексти відомому українському філологу П.Г. Житецькому для розгляду мови й стилю, який зробив глибокий науково-філологічний та історико-порівняльний аналіз і визнав переклад Морачевського найкращим, оскільки він значно більше відповідав вимогам науки і життєвої практики, ніж переклади П. Куліша та М. Лободовського²². Було вирішено взяти рукопис у перекладі П. Морачевського, але провести критичний перегляд тексту. Проте рукопису перекладу Євангелія П. Морачевського в авторській редакції 1864 р. не було знайдено в бібліотеці. Його також не було виявлено і в архіві Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук, а також при перегляді паперів І.І. Срезневського, О.В. Микитенка і О.Х. Востокова. На щастя, були знайдені інші авторські рукописи перекладів книг Святого Письма П. Морачевського, які в 1899 р., через 35 років, були нарешті передані до бібліотеки: Діяння святих апостолів та Псалтир – з Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук; Апокаліпсис – із бібліотеки І.І. Срезневського²³. На заміну втраченого рукопису Євангелія бібліотека отримала, імовірно, в 1901 р. чорновий рукопис Євангелія з додатковим зошитом пізніших правок перекладача до тексту, а також копію Євангелія, зроблену з рукопису, який належав журналу “Кіевская старина”²⁴, які були надіслані Імператорській академії наук у 1900 р. правнуком перекладача В.В. Морачевським як дар, з умовою публікації²⁵.

У 1901 р. рукописи П.С. Морачевського були опрацьовані й заінвентаризовані, інформація про них була подана В.І. Срезнев-

ським на засіданні Загального зібрання 5 травня 1901 р. в доповіді про складання “Охранной описи рукописнаго отдѣлення Библиотекы Императорской академіи наукъ”. При періодичних публікаціях матеріалів В.І. Срезневським у 1902 р. під заголовком “Четвероевангеліе въ переводѣ на малорусский языкъ. Трудъ Ф.С. Морачевскаго” було подано окремою статтею археографічний опис оригіналу і копії Євангелія та вперше опубліковано уривок рукопису Морачевського – текст V глави Євангелія від Матвія²⁶. Пізніше ним були видані: у 1902 р. – описи Діянь святих апостолів і Апокаліпсиса²⁷, у 1903 р. – Псалтиря²⁸. Археографічні описи оригіналів перекладів П. Морачевського увійшли в 1905 р. до окремого видання “Охранной описи рукописнаго отдѣлення Библиотекы Императорской Академіи наукъ”²⁹, в додатку якої до I-го відділу вперше опубліковано зразки текстів усіх перекладів книг Святого Письма П. Морачевського: з Євангелія від Марка – перші вісім віршів гл. XVI (№ 12, с. 65–66, до видання не включено раніше опублікований при описові уривок з Євангелія від Матвія); з Діянь святих апостолів – повністю текст гл. II (№ 13, с. 66–68); з Апокаліпсиса – повністю текст гл. XIX (№ 14, с. 68–69); з Псалтиря – повністю тексти псалмів 1 та 103 (№ 15, с. 69–70). У 1906 р. П.Г. Житецьким було опубліковано з Євангелія від Луки тексти Притчі про блудного сина (гл. XV, 11–32) та Притчі про багатого і Лазаря (гл. XVI, 19–31)³⁰.

У 1910 р., за даними “Охранной описи рукописнаго отдѣлення Библиотекы Императорской академіи наукъ”, було видано “Описание рукописнаго отдѣлення библиотекы Императорской Академіи наукъ. I. Рукописи. – Т. 1 (I. Книги священного писанія и II. Книги богослужебныя)” (С.-Петербург). Описи рукописів П. Морачевського подані укладачами В.І. Срезневським і Ф.І. Покровським у більш стислому вигляді, ніж в “Охранной описи...”, і без публікації уривків текстів, з опущенням деякої важливої інформації, яка представлена в рукописах. Рукописи П.С. Морачевського нині зберігаються в бібліотеці відповідно до шифрів, указаних в “Описаніи рукописнаго отдѣлення...”³¹. Далі подаємо археографічну інформацію про рукописи на основі цих двох видань, а також за уточненими нами даними³².

“Четвероевангеліе въ переводѣ на малорусский языкъ, трудъ Ф.С. Морачевскаго” (шифр: 1. 3. 53–54 – Нов. 104)³³. Автограф. 1860 р., м. Ніжин. Рукописи в 1° і 4°, на 176 (чотири зошити) + 20 ар-

кушах. В оправі і без оправі. Писано українською мовою, деякі примітки – російською мовою. На арк. 144, на початку Євангелія від Івана, відмітка Морачевського про початок роботи 14 березня 1860 р.; на арк. 81 зв., в кінці Євангелія від Марка, про закінчення перекладу 16 листопада 1869 р.; відмітки про час роботи над іншими Євангеліями та час перегляду Євангеліїв у грудні 1860 р. вказано на арк. 3 зв., 50, 55, 87, 139, 175. На початку кожного Євангелія переписувачем зроблено запис “Господи благослови”.

Рукопис є чернеткою перекладу Євангелія, який виконаний П. Морачевським у 1860 р., з додатком – окремим зошитом правок перекладача до тексту, зроблених ним у 1862 р. У рукопису вміщується: Арк. 1 зв. Зауваження до тексту про значення скобок при деяких словах. Арк. 2. “Святе Євангеліє Ісуса Христа по євангелисту Матвїю”. Зверху навскіс приписано рукою Морачевського: “Господа нашего Ісуса Христа Святе Євангеліє по євангелисту Матвїю на Малоросійськїмъ язиці”. Арк. 51. Декілька пояснювальних приміток, писаних перекладачем, вірогідно, для самого себе. Арк. 54. “Святе Євангеліє Ісуса Христа по євангелисту Маркови”. Арк. 86. “Святе Євангеліє Ісуса Христа по Луци”. Арк. 144. “Святе Євангеліє Ісуса Хрыста по Ивану”. Зверху навскіс приписано рукою Морачевського “Господа нашего Ісуса Христа Святе Євангеліє по євангелисту Ивану на малоросійськїмъ язиці”. Арк. 175 зв. Чернетка звернення П. Морачевського до Московської духовної академії про розгляд перекладу. До чорнового рукопису додано зошит “Замѣтки поправокъ Євангелія”, писаний П. Морачевським у 1862 р., в якому вміщується перелік виправлень до перекладу першої редакції. У зошит також вкладено 9 арк. заміток до перекладу. В “Описаніи рукописнаго отдѣленія...” вказано, що текст перших трьох Євангеліїв на основі цього рукопису надрукований у 1907 р. Св. Синодом під назвою “Господа нашего Ісуса Христа Святе Євангеліє... славянською і українською мовою”. Ці дані неточні. Четвероєвангеліє українською мовою паралельно з церковнослов'янським текстом виходило протягом 1906–1911 рр. чотирма окремими книжками, за Євангеліями, в перекладі П. Морачевського (без вказівки його прізвища) та редакції єп. Парфенія і комісії вчених Імператорської академії наук, і неодноразово перевидавалося.

“Копія четвероєвангелія въ переводѣ Ф.С. Морачевского на малорусскій языкъ” (1. 3. 55 – Нов. 104*)³⁴. Кінець XIX ст. Ру-

копис у 1°, на 127 арк. В оправі. Це копія з рукопису, який належав журналу “Кіевская старина”, порівняно з чорновим рукописом має деякі різничитання. Зміст: Арк. 1. “Святе Евангеліє Ісуса Христа по евангелісту Матвію”. Арк. 37. “Святе Евангеліє Ісуса Христа по евангелісту Маркови”. Арк. 61. “Святе Евангеліє Господа нашого Ісуса Христа по евангелісту Луці”. Арк. 99. “Святе Евангеліє Господа нашого Ісуса Христа по евангелісту Івану”. У назві першого, другого та четвертого Євангеліїв перед словами “Ісуса Христа” додано “Господа нашого”.

“Дѣянїя апостоловъ въ переводе на малорусскїй языкъ, трудъ Ф.С. Морачевскаго” (1. 5. 51 Осн. – 1458)³⁵. Автограф. Переклад 2-ї ред. 1864 р., м. Ніжин. Рукопис у 4°, на 65 арк., чисті арк. 61–65. В оправі. Повна назва рукопису на арк. 1: “Дїянїя Святїхъ Апостолївъ, писаннїи святїмъ апостоломъ и евангелїстомъ Лукою, на малоросїйскїмъ язиці. Переложївъ Ф. Морачевскїй”.

Робота над перекладом Дїань апостолів П. Морачевським, як зазначає в опису В.І. Срезневський, спираючись на приватний лист перекладача до І.І. Срезневського, була розпочата в кінці 1861 р. або на початку 1862 р. В завершеному вигляді праця була надіслана до Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук в середині 1862 р. з проханням розглянути текст і посприяти в друкуванні. У березні 1864 р. за бажанням Морачевського рукопис був йому повернутий, а в грудні 1865 р. перекладач надіслав для передачі до бібліотеки виправлений текст³⁶. Є дані, що ще на початку листопада 1860 р. П. Морачевський брався до перекладу Дїань³⁷.

“Апокалипсїс въ переводѣ на малорусскїй языкъ Ф.С. Морачевскаго” (1. 5. 52 – Осн. 1459)³⁸. Автограф. 1864 р. м. Ніжин. Рукопис у 8°, на 69 арк., чисті арк. 56–69. Заголовок рукопису на арк. 2: “Апокалипсїс, чи Одкровенне святого Апостола Івана Богослова. 1864”. В кінці тексту, на арк. 55, вказано “февраля 12”. Саме цього числа переклад був відправлений Морачевським І.І. Срезневському з проханням його розглянути і передати до бібліотеки.

“Псалтырь въ переводѣ на малорусскїй языкъ, трудъ Ф.С. Морачевскаго” (1. 5. 53 – Осн. 1460)³⁹. Автограф. 1865 р. м. Ніжин. Рукопис у 1°, на 88 арк. В оправі. Заголовок на арк. 2: “Псалтырь на Малоросїйскїмъ язиці. Переложївъ П. Морачевскїй. 1865”. На арк. 2 зв. “Замѣтка” перекладача про його переклад, писана російською мовою.

У травні 1865 р. перекладач надіслав Псалтир до Відділення російської мови і словесності Імператорської академії наук для передачі до бібліотеки.

У книгу вклеєно аркуш із заміткою, яка була зроблена, вірогідно, в кінці XIX – на початку XX ст. про те, що у А.Ю. Кримського є копія Псалтиря в перекладі Морачевського⁴⁰.

Переклади текстів Св. Письма українською мовою періодично удосконалювалися самим П. Морачевським, тому існувало декілька їх редакцій, з яких робилися списки і копії. Відомо, що в 1862 та 1864 рр. перекладач доопрацьовував тексти Євангелія та Діянь святих апостолів. Текст Євангелія в редакції 1864 р. загублено, а наявний в чорновому рукопису 1860 р. з додатковим зошитом правок до нього, зроблених перекладачем у 1862 р., та 9 окремих аркушів правок, але чи це всі доповнення – невідомо. І чи можна, з урахуванням наявних доповнень, цей текст вважати останнім варіантом? І чи існує список, який був зроблений з тексту, писаного самим Морачевським у 1862 чи 1864 рр., до якого введені перекладачем доповнення. П.С. Морачевський власні рукописи також переписував і дарував. Так, ним було подаровано власноруч писаний переклад Євангелія з своєю фотокарткою другові – поміщику Д.Ф. Запарі, який проживав на Харківщині, на хуторі Криничках Озюмського повіту, і помер 6 грудня 1865 р. Взимку 1866 р. Євангеліє читав М. Комаров, який навчався в Харківському університеті і, будучи на канікулах у селі Гаврилівка, недалеко від Криничок, узяв його у вдови Запари. Пізніше він писав: “пані Запара така була добра, що позичила міні до прочитання те Четвероєвангеліє і разом з тим подарувала міні фотографічну карточку Морачевського”⁴¹. Де нині цей рукопис – невідомо.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁴² переклади книг Святого Письма українською мовою П.С. Морачевського зберігаються в списках та копіях.

У рукописному кодексі під назвою **“Святе Євангеліє и Псалтырь”** у ф. 30 (Колекція рукописних книг ІР НБУВ), № 11, вміщуються дві копії 70-х років XIX ст. (до 1876 р.) – повний текст перекладу Євангелія та неповний текст Псалтиря, писані за правописом т. зв. “кулішівкою”. На титулі Євангелія, після вихідних даних, простим олівцем указано декілька основних правил передачі українських звуків за правописом т. зв. “ярижкою”, який офіційно діяв у російській Україні після Емського указу 1876 р. про обмеження

вживання української мови та побутував до 1905 р., коли ці обмеження були скасовані⁴³: “и = ѣ, і = и, передъ мягкой і = і”. Саме в цей період правила були вписані на титулі рукопису, який, зважаючи на ці дані, був писаний до 1876 р. Це книга в 4° (205 x 130 мм), на 200 арк., пронумерованих двічі простим олівцем: перший раз було пронумеровано тільки Євангеліє, з помилкою в нумерації (за якою євангельський текст розміщується на 145 арк.), пізніше, при бібліотечній інвентарній обробці, – повністю вся книга. Складається з 23 зошитів, які пронумеровані на верхньому полі, праворуч над текстом. Оправлено в картонні кришки, обтягнуті зеленим дермантином: верхня кришка відірвана від книжного блока. На верхній кришці посередині відтиснуто хрест і вказано “Святе Євангеліє”, на корінці – “Святе Євангеліє и Псалтырь”. Копії текстів зроблено одним почерком скорописом, темно-коричневим чорнилом, без вказівки імені переписувача, часу та місця копіювання.

Перший рукопис, арк. 1–158, – “Святе *Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелистам: Матвію, Марку, Луці і Івану на малоросійськiм язичі. Переложив Пилип Морачевський. На пам'ять тисячоліття Росції. Ніжин 1860 рік*”. Текст розміщується на арк. 1–155 зв., чисті арк. 156–158. Зошитів 13, переважно по 12 арк.; у п'ятому зошиті 10 арк., оскільки при переписуванні тексту було вирвано з середини зошита подвійний аркуш, без втрати тексту; у останньому 13-му зошиті 16 арк. Вписано Євангеліє в поле тексту 155–160 x 90–95 мм, яке взято в рамку, рядків 37–42. Зміст: арк. 2 “Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелисту Матвію”; арк. 55 “Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелисту Марку”; арк. 87 “Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелисту Луці”; арк. 124 зв. “Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелисту Івану”.

Другий рукопис, арк. 159–200, – “Псалтир на *малоруськiм мові. Переложив П. Морачевський. 1865 року. г. Ніжин*”. Зошитів 10 по чотири аркуші. На початку рукопису, не в рахунок зошитів, – два аркуші (подвійний аркуш) – титул та аркуш, на якому подано визначення, що таке Псалтир. Поле тексту 185–170 x 111–95, рядків 31–33. Текст Псалтиря неповний, це – копія зі списку М. Комарова з ф. 36, № 646, в якому вміщуються лише окремі псалми (про список Комарова див. далі). Псалми пронумеровано римськими цифрами, в їх нумерації є помилки: 17-й псалом пронумеровано як 14-й, а

75-й – як 80-й. На арк. 199 зв.–200 наявна додаткова стаття: “Давид згадує свої літа молодості”.

Для цієї книги спочатку було зроблено, тим же почерком, що і Євангеліє, іншу копію Псалтиря з неповного списка Комарова, – **“Псалтир на малоруській мові. Переложив П. Морачевський. 1865 року. г. Ніжин”**, яка нині зберігається в архіві В.П. Науменка у ф. 1⁴⁴, № 638. Про це свідчать однаковий папір, характер оформлення текстового поля, також взятого в рамку, письмо та чорнило. Це рукопис в 4° (215 x 135 мм) на 30 арк. цупкого паперу (арк. 1, 2 – титульні, арк. 30 – чистий), у двох зошитах по 12 та 16 арк. Поле тексту 170 x 95–85, рядків 37–40. На аркушах рукопису є дві нумерації: перша – початку ХХ ст., зроблена темно-коричневим чорнилом, за нею в рукопису два титульних і 27 арк. з текстом; друга – проставлена послідовно простим олівцем, при інвентарній обробці. Текст Псалтиря неповний, у ньому представлено ті ж псалми, що і в спискові Комарова з ф. 36, № 646, та в попередній копії ф. 30, № 11. Також указано вихідні дані та подано визначення, що таке Псалтир. Псалми пронумеровано римськими цифрами, з деякими помилками: 23-й псалом пронумеровано як 28-й, а 117-й – як 118-й. На арк. 28 зв.–29 також уміщено додаткову статтю: “Давид згадує літа свої молоді”. Авторські посторінкові примітки включені в текст або пропущені. Ймовірно, через помилки була вставлена до кодексу ф. 30, № 11 інша копія. З цього рукопису опубліковано текст першого псалма Г.В. Самойленком⁴⁵.

Кодекс з ф. 30, № 11 належав В.П. Науменку, архів та рукописне зібрання бібліотеки якого знаходяться у фондах ІР НБУВ⁴⁶, але він не зберігається разом з іншими рукописами Науменка у фондах 1 та 208. Про те, що книга була у вченого, свідчить власноручно писаний ним каталог рукописів і стародрукованих книг його зібрання (ф. 208, № 2), в якому вона записана на с. 88 під № 69 (шифр Отд. I, № 69), із зазначенням, що рукопис цей не є оригіналом, а “ізячно” переписаний і оправлений в хорошу оправу. Пізніше, в кінці картки, вказано простим олівцем: “От. Учен. Ком. Мин. Исповед.”. Точний час надходження кодексу до Відділу рукописів невідомий, тільки в 1986–1987 рр. його було записано до колекції рукописних книг ІР НБУВ у ф. 30⁴⁷, без вказівки про його належність до зібрання В.П. Науменка, оскільки ніяких вихідних даних у книзі немає. При атрибутуванні книги звернутися до архіву В.П. Науменка нас спонукало те, що вчений досліджував життя

й діяльність П.С. Морачевського, збирав його твори, а також відомості про наявність у Бібліотеці Академії наук Росії копії Євангелія, перекладеного П. Морачевським (Нов. 104* – 1. 3. 55)⁴⁸, зробленої з рукопису, який належав журналу “Кіевская старина”, яка надійшла до бібліотеки в той час, коли журнал видавав і редагував В.П. Науменко. Про те, що була зроблена копія з рукопису ф. 30, № 11, точно сказати не можна через те, що в архіві вченого у ф. 1, під № 639 є і неповний примірник Євангелія Морачевського.

Неповний примірник Євангелія перекладу П.С. Морачевського знаходиться у ф. 1, № 639 під інвентарною назвою “**Святе Євангеліє (ап. Луки та ін.)**”. Часом написання рукопису є 60-і роки XIX ст. Рукопис у 4° (215 x 135) на 76 аркушах, пронумеровано 72 аркуші, чисті арк. 2 зв., 3, 366, 366 зв., 56а–56б зв., літерні арк. 36а, 36б, 56а, 56б. Наявно чотири прошитих зошити, за повним примірником це були зошити 6–8 та 10; у 6 зошиті 22 аркуші, у 7 – 24, у 8 – 14, у 10 – 16. Нумерація зошитів проставлена на верхньому полі, праворуч над текстом. При бібліотечній нумерації аркушів спочатку поставлено Євангеліє від Луки, а потім уривки інших Євангелій, тому зошити стоять у послідовності: 7, 8, 6, 10. Поле тексту 200 x 130, рядків переважно 34–36, у тексті Євангелія від Луки наявно і 40 рядків. Писаний рукопис одним почерком скорописом, коричневим чорнилом. Він складається з повного тексту Євангелія від Луки, арк. 1–366 (Номер глави IX помилково позначений як XI), уривків Євангеліїв від Марка – гл. VIII, 23–XVI, 20, арк. 37–56б, та Івана – гл. VII, 1–XVI, 26, арк. 57–72. Рукопис міститься в одній паперовій обкладинці разом з рукописом № 638 (копія Псалтиря Морачевського), в якій вони надійшли до Відділу рукописів у складі архіву В.П. Науменка 12.05.1920 р. і були заінвентаризовані 20 березня 1925 р. За обкладинку слугує частина бланку Комісії Київського учбового округу, створеної при Університеті св. Володимира. Всередині рукописи також вкладено у Санітарний лист Комерційного училища, який був виданий у [1913 р.] учню 2-го класу Георгію Климентовичу Кмиту. З рукопису опубліковано Г.В. Самойленком текст XVI глави Євангелія від Марка, арк. 54 зв.–56⁴⁹.

Неповний примірник Євангелія ф. 1, № 639 становить значний інтерес. Він є частиною повного чорнового списку, зробленого незабаром після завершення П.С. Морачевським перекладу Євангелія, про що свідчить зроблений тим самим почерком з чорнового повного тексту чистовий список Євангелія. Над обома рукописами

працювала одна людина, почерк текстів ідентичний. Цей чистовий список Євангелія знаходиться в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського під шифром Ал 721: **“Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелистамъ Матьвію, Марку, Луці и Івану, на Малоросійськімъ язиці, переложивъ П. Морачевський на памъять тисячоліття Росіи”**⁵⁰. Писаний він у 60 – на початку 70-х років XIX ст. На всіх аркушах рукопису наявний штемпель паперової фабрики: “Ф. Никифоровъ / № [.] / Б. Новиковъ” у вигнутому прямокутнику, який, за даними С. Клепікова, проіснував до 1868 р.⁵¹ Відповідно до цих даних, чорновий список рукопису був зроблений у 60-ті роки XIX ст. За нашими припущеннями, чистовий список писано при безпосередньому нагляді перекладача, оскільки вихідні дані на титулі та назви кожного Євангелія зроблені іншим, ніж основний текст, почерком, схожим на почерк Морачевського, та й стиль їх оформлення такий самий, як і рукописів, надісланих перекладачем до Імператорської академії наук.

Чернігівський список Євангелія Ал 721 – це рукопис у 4° (220 x 175 мм) на IV, 622 сторінках, чисті с. 614–621. В оправі, кришки обтягнуті різнокольоровою тканиною, корінець і трикутники кришок шкіряні. На корінці відтиснуто “Євангеліє. Переводъ Морачевскаго”, нижче – криптонім власника “А. Л.”, який засвідчує, що рукопис був власністю видатного українського історика О. Лазаревського, який у 1860-х роках розпочав джерельні дослідження історії Лівобережної України XVII–XVIII ст.⁵², зокрема її культури, і який не міг не зацікавитися перекладами П. Морачевського. Рукопис був подарований ученим своєму другові, відомому колекціонеру і знавцю старожитностей В.В. Тарновському для його музею, ймовірно, в третій чверті XIX ст. Вірогідно, з цим пов’язано збирання В.В. Тарновським матеріалів з історії перекладів П. Морачевським українською мовою книг Святого Письма і намаганнями перекладача їх опублікувати. Саме з цими матеріалами працював у музеї В.П. Науменко (до 1902 р.)⁵³.

У музеї зберігається під шифром Ал 731 ще один примірник Євангелія перекладу П. Морачевського⁵⁴. Це книга у 4° (195 x 125 мм) на 273 не пронумерованих аркушах. Останні 70 аркушів чисті, на них, ймовірно, планувалося вписати текст Псалтиря. Рукопис у шкіряній оправі, на верхній кришці позолотою відтиснуто хрест, на корінці тисненням “Євангеліє на малоросійськімъ язиці”, внизу корінця криптонім “Г. Д.”. Писаний список в [70–80-х рр.] XIX ст., одним почерком, несхожим з відомими іншими списками.

Дослідження списків Євангелія перекладу П. Морачевського Чернігівського історичного музею, за сприяння його співробітників⁵⁵, виявило, що в ІР НБУВ у ф. 1, № 639 зберігається неповний текст одного із раніших списків, зроблений за часів самого перекладача, саме з повного примірника якого, на нашу думку, було переписано Євангеліє ф. 30, № 11, але при переписуванні тексту послідовно були проведені деякі графіко-орфографічні зміни, напр., опущено вживання твердого знака в кінці слів. Та й переписано текст не дуже ретельно. Вірогідно рукопис ф. 30, № 11 був зроблений, коли чорновий рукопис потрапив до В.П. Науменка. Про те, що він зроблений з ф. 1, № 639, свідчать однакові текстові помилки. Напр., в Євангелії від Марка в гл. XII пропущено текст 5-го вірша, а 6-й вірш пронумеровано як 5-й; у чернігівському рукописові Ал 721 цей текст наявний, що говорить про те, що при написанні чистового рукопису з чорнового текст не копіювався, а свідомо переписувався і зв'язався, і вірогідно, з оригіналом.

В ІР НБУВ також є неповний список тексту з Євангелія П. Морачевського в архіві Житецьких П.Г. та Г.П.⁵⁶ у ф. 1, № 47021, під інвентарним описом: **“Євангелие, переведенное на украинский язык.** Отрывок. Копия F°, нач. XX ст., 60 лл.”⁵⁷. Писано П.Г. Житецьким до 1905 р., правописом т. зв. “ярижкою”, який діяв в Україні від 1876 до 1905 р.⁵⁸ Саме на початку XX ст. вчений займався вивченням текстів Євангеліїв, перекладених українською мовою⁵⁹. Рукопис виконано скорописом, коричневим чорнилом, на аркушах у лінійку. Розміщений текст у лівому стовпці текстового поля, правий стовпець чистий, готувався вченим для текстологічно-лінгвістичної роботи над євангельськими текстами. З них наявні повністю Євангеліє від Іоана, арк. 51 зв.–60 зв., 1–40, та уривок Євангелія від Луки гл. XIX 42–XXI 53, арк. 41–51. Аркуші рукопису були переплутані, при бібліотечній нумерації послідовність текстів не була відновлена, вони мають стояти в такому порядку: арк. 41–60 зв., 5–12 зв., 1–4 зв., 13–40 зв.

Переклади П.С. Морачевського Діянь святих апостолів та Апокаліпсису зберігаються в ІР НБУВ у ф. 160 під № 1720 та № 1721. До колишнього відділу рукописів ВБУ вони надійшли у 1923–1924 рр. в складі неописаних рукописів бібліотеки і Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, які були опрацьовані тільки у 70–80-х роках XX ст. і склали фонд № 160.

Рукопис **“Діяння Святихъ Апостолівъ, писанніи Святимъ Апо-**

толомъ и Евангелистомъ Лукою, на Малоросийськимъ язиці. Переложивъ Ф. Морачевский” (ф. 160, № 1720) є списком із рукопису 2-ї редакції 1864 р., зробленим, за нашим припущенням, у кінці XIX – на початку XX ст. Писаний скорописом, чорним чорнилом, на аркушах в 1° (355 x 225 мм) в лінійку. Без оправи. Писцем пронумеровано 130 сторінок тексту (літерна стор. 9^а), при бібліотечній нумерації проставлено 68 аркушів, чисті арк. 67 та 68, вони в рахунок сторінок переписувачем не були включені. Зошитів 6, у кожному зошиті аркуші прошиті, але між собою зошити не зшиті, їх владено в паперову обкладинку: у 1–2 зошитах по 12 аркушів; у 3 – 10; у 4–5 – 12; у 6 – 10. Перший титульний аркуш слугує за обкладинку, потемнів, арк. 12 відірваний від зошита. Поле тексту 310 x 150–165 мм, ліворуч і праворуч відмічене олівцем, рядків 32–34. На верхньому полі вказано номер глави. Виправлення тексту проведено за оригіналом чорним чорнилом.

“Апокалипсисъ чи Одрокровенне святого Апостола Ивана Богослова” (ф. 160, № 1721) також є списком з рукопису 1864 р., зробленим, за нашим припущенням, у кінці XIX – на початку XX ст., чітким письмом, чорним чорнилом, на аркушах в 1° (360 x 225 мм) в лінійку. Без оправи. Писцем пронумеровано 46 сторінок тексту, при бібліотечній нумерації добавлено ще чисті арк. 47 та 48. Зошитів 5 по шість аркушів, вони зшиті та вміщені в подвійний аркуш, що слугує обкладинкою, на якій вказано вихідні дані. Поле тексту 310 x 150 мм, рядків 32. Виправлення тексту проведено за оригіналом червоним чорнилом.

В ІР НБУВ зберігається у ф. 33 (Особовий архів та зібрання рукописів С.І. Маслова), під № 933 список повного перекладу Псалтиря: **“Псалтирь на Малоросийськимъ язиці. Переложивъ П. Морачевский. 1865”**, зроблений скорописом, за нашим припущенням, у кінці XIX – на початку XX ст., безпосередньо з тексту, писаного П. Морачевським. Це рукопис в 1°, розміром 360 x 225 мм (поле тексту: 310 x 155 мм), на IV, 204 сторінках цупкого жовтуватого паперу в лінійку (стор. I–IV – титульні, стор. II – чиста; пропущено нумерацію стор. 123, літерна стор. 128^а). Блок книги не зшитий, рукопис знаходиться в картонній папці. Нумерація сторінок зроблена чорним чорнилом, титульні сторінки I–IV пізніше пронумеровані олівцем. Текст списку Псалтиря традиційний – повний цикл псалмів (150). Вихідні дані подано на титулі, який пронумерований як стор. III, на першому титулі вказано тільки

“Псалтирь”. Зі звороту титульної стор. IV є “Замѣтка” перекладача про його переклад. Псалми розміщено на стор. 1–203, пронумеровані арабськими цифрами. Число Псалмів подано П. Морачевським за порядком грецьким⁶⁰. На стор. 203–204 вміщено перекладачем додаткову статтю: “Давидь згадує свої літа молоді”. У тексті багато виправлень, які були зроблені безпосередньо при написанні (неправильні написання витерті, а правильні написані поверх). Також було проведено редакторську правку тексту червоном чорнилом. Такі ж правки, і тим само кольором чорнила, наявні і в тексті Апокаліпсиса (ф. 160, № 1721).

Рукопис довгий час знаходився у видатного українського вченого С.І. Маслова. Як і коли він потрапив до нього не відомо, до ІР НБУВ він надійшов, згідно із заповітом ученого, в складі його бібліотеки, яка надходила протягом 1962–1985 рр. від сина Ю.С. Маслова, брата В.С. Маслова та племінниці І.О. Лучник⁶¹.

В архіві А.Ю. Кримського ІР НБУВ, ф. 36, під № 646 знаходиться рукопис: **“Псалтир на малоруській мові. Переложив П. Морачевський. 1865 року. г. Ніжин”**. Це неповний список, зроблений М. Комаровим⁶² у 1866 р. в с. Гаврилівці. Рукопис у 8°, розміром 178 x 110 мм (поле тексту: 140–150 x 90–95), на 67 аркушах цупкого жовтуватого паперу (арк. I, II – титульні, арк. 63–65 – чисті). В оправі, кришки картонні мармурового забарвлення, від шкіряного корінця наявні тільки фрагменти біля кришок. На аркушах рукопису є дві нумерації: перша – 1866 р., зроблена через кожні чотири аркуші, на початку та в кінці рукопису – чорнилом, решта – олівцем; друга – 1969 р., проставлена послідовно простим олівцем.

Списано текст скорописом, чорним чорнилом до арк. 40, з арк. 41 – темно-коричневим. Це є саме список, а не копія. Наявні суттєві графіко-орфографічні відмінності між ним і попередньо описаним списком. Про те, що список зроблено М. Комаровим ще за його студентства, в рукопису немає точних вказівок, проте на титулі поставлено криптонім “М.К.”, а в кінці списку вказано рік і місце переписування: “1866 року. с. Гаврилівка” (арк. 62). Ім’я переписувача нами встановлено за криптонімом, спираючись на роботу М. Комарова, присвячену перекладу П. Морачевським Святого Євангелія, в якій він писав, що читав власноруч писане П. Морачевським Євангеліє взимку 1866 р., коли він жив на канікулах на Харківщині, в селі Гаврилівці Озюмського повіту⁶³, а також за ідентифікацією почерку, проведеною нами за його листами до

визначних діячів української літератури другої половини XIX ст.⁶⁴ Вірогідно, в кінці Євангелія П. Морачевським були вписані окремі псалми, які тоді й переписав М. Комаров. Бо якби у нього тоді був окремо рукопис Псалтиря, про це він би зауважив в роботі. Можна припустити, що якщо в рукопису були наявні псалми, то переклад Євангелія був писаний Морачевським для свого друга Д.Ф. Запари в кінці 1864 р., коли він тільки розпочав роботу над перекладом українською мовою Псалтиря, або 1865 р., коли роботу над Псалтирем було завершено. Ми не схильні думати, що М. Комаровим особисто вибиралися псалми з повного тексту Псалтиря. Тому тексти цього рукопису можуть бути більш раннім варіантом перекладу, ніж той, що в травні 1865 р. був відправлений П. Морачевським до Другого відділення Імператорської академії наук.

Після того, як рукопис потрапив до бібліотеки видатного українського вченого А.Ю. Кримського, криптонім попереднього власника “М.К.” було закреслено і праворуч від нього хімічним олівцем поставлено автограф, який свідчить про те, що рукопис є власністю “А. Кримського”. В тексті рукопису наявні лексичні правки, зроблені А.Ю. Кримським, вірогідно, в кінці XIX ст., темно-коричневим чорнилом. Це особисті правки ученого, а не проведені ним за оригіналом. Коли рукопис став власністю А.Ю. Кримського, невідомо. До Відділу рукописів він надійшов разом з іншими рукописними матеріалами архіву та бібліотеки вченого⁶⁵, вірогідніше за все, з надходженнями 1958 чи 1961 рр.⁶⁶

У книзі на титулі вказуються вихідні дані, на арк. II подано визначення, що таке Псалтир, якого немає у повному списку: “Псалтир. Книга псалмів Давидових (*Асахвових і інших* – авторське пояснення, вказане у посторінковій примітці – *Авт.*), Псалтирем зветця затим, що псалми співались під гуслі, котрі псалтирем звались”. “Замѣтки” перекладача, яка є в повному списку, тут немає. Псалми розміщені на арк. 1–61 зв., пронумеровані римськими цифрами. Число Псалмів подано, як і в повному спискові, за порядком грецьким. Не вписано тексти псалмів: 4, 6, 7, 9, 11, 14–16, 24–32, 34–38, 40, 43, 46, 47, 51–53, 55, 57–59, 63–68, 70, 72, 73, 80, 82, 84, 86–106, 108, 110, 111, 114, 115, 118, 121, 122, 124, 128, 137, 139, 141–147. У 41-му псалмі наявні тільки перші шість віршів, а віршів 7–12 немає; у 126-му псалмі немає останнього п'ятого вірша; у 135-му псалмі шостий вірш пропущено, сьомий пронумеровано як шостий, восьмий вірш також пропущено, а дев'ятий пронуме-

ровано як сьомий, через це далі нумерація віршів у псалмі також порушена. На арк. 61 зв.–62 також розміщено додаткову статтю: “Давид згадує літа свої молоді”.

У тексті списку М. Комарова є відмінності від рукопису, який був поданий П.С. Морачевським до Імператорської академії наук. Він представляє значний інтерес і є найбільш раннім списком, зробленим у 1866 р., і може бути одним із варіантів перекладу, про що вже сказано вище. З нього були зроблені копії Псалтиря ф. 30, № 11 та ф. 1, № 638.

Отже, П.С. Морачевським протягом 1860–1865 рр. були перекладені: Євангеліє (1860 р.), Діяння святих апостолів (кінець 1861 – початок 1862 р.), Апокаліпсис (1864 р.) та Псалтир (кінець 1864 – перша чверть 1865 р., закінчений до травня місяця). Починаючи з 1860 р. і до своїх останніх днів Пилип Семенович працював над удосконаленням перекладів. Переважно ним доопрацьовувалися євангельські тексти. Так, Євангеліє мало не одну авторську редакцію перекладу, зокрема, 1862 р. та 1864 р. Діяння святих апостолів збереглися в другій редакції 1864 р.

Сьогодні тексти перекладів П.С. Морачевського Нового Завіту та Псалтиря підготовлені до публікації в Інституті української мови НАН України, у межах Державного проекту “Дослідження та видання на електронних носіях пам’яток української мови XI–XIX століть”.

¹ Основні відомості життя й діяльності П.С. Морачевського див.: *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Кіевская старина. – Т. 79. – К., 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; – Декабрь. – С. 459–479; Пилип Морачевський. Твори / Упоряд. Текстів, авт. передм. та доповн. прим.: П. Хропко, Ф. Кейда. – К., 2001; *Самойленко Г.В.* Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). – Ніжин, 2006.

² *Хропко П., Кейда Ф.* Життя і творчість Пилипа Морачевського // Дивослово. – 2001. – № 1. – С. 13–17; та їхня добірка поем та віршів: Пилип Морачевський. Твори. – К., 2001.

³ *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность. – Декабрь. – С. 466.

⁴ Початок твору було опубліковано під псевдонімом Филимон Галузенко в 1864 р. в “Черниговских губернских ведомостях”, у додатку до № 11, під назвою “Чумаки, або смутні часи України...”, а повністю, з літературним дослідженням, в 1930 р. *Б. Шевелівим* “Чумаки” Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ: Матеріали з громад-

ського і літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. М. Грушевського. – Х.-К., 1930. – Кн. 6. – С. 17–106.

⁵ Див.: “Выписки изъ протоколовъ Императорской Академіи Наук: Отделение Русского языка и Словестности”. – ІР НБУВ, архів В.П. Науменка у ф. 1, № 3124. – Арк. 1 зв.–2.

⁶ *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность. – Декабрь. – С. 466.

⁷ *Галас О. Ф.С.* Шимкевич як лексикограф і українське словникарство. Кінець XVIII – початок XX ст. – Ужгород, 1995. – С. 63.

⁸ Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 591.

⁹ Лист від 28 вересня 1860 р. повністю опублікований в статті: *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность. – Декабрь. – С. 467–469.

¹⁰ Див.: “Извлечение изъ Записки Акад. И.И. Срезневскаго”. – ІР НБУВ, архів В.П. Науменка у ф. 1, № 3124. – Арк. 4 зв.–6. Опубліковано в роботі В.П. Науменка “Морачевский и его литературная деятельность”, – Декабрь. – С. 472–475.

¹¹ Див.: “Мнение Академіи Наукъ о переводе Евангелія на украинскій языкъ (Изъ отчета Академии наук за 1862–3 г. Рефераты гг. Срезневскаго, Востокова и Никитенко)”. – ІР НБУВ, архів В.П. Науменка у ф. 1, № 3124. – Арк. 2 зв.–3 зв. Опубліковано в роботі В.П. Науменка “Морачевский и его литературная деятельность”. – Декабрь. – С. 475–476.

¹² *Энгельгардъ Н.* Цензура въ эпоху великихъ реформъ // Историческій Вѣстникъ. – 1902. – № 1.

¹³ *Стебницький П.* Очеркъ развитія дѣйствующаго цензурнаго режима въ отношеніи малорусской письменности // Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова / Императорская Академія Наукъ. – СПб., 1905. – С. 34; *Стародуб А.* До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року // Тези виступів учасників Всеукраїнського “круглого столу” “Сарбейські читання” (К., 30 січня 2003 року). – К., 2003. – С. 63–65; *Стародуб А.* Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року // Високий Вал. – Чернігів, 4 вересня 2006. Інтернет видання: <http://www.sian.ua.info/index>.

¹⁴ Причини заборони перекладу П. Морачевського див. у статті *В. Статеевої* “Внесок Пилипа Морачевського в розвиток біблійного стилю української літературної мови. Цензурна історія його перекладів” // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – С. 244, 245.

¹⁵ Див.: “Выписки изъ протоколовъ Императорской Академіи Наук: Отделение Русского языка и Словестности”. – ІР НБУВ, архів В.П. Науменка у ф. 1, № 3124. – Арк. 2–2 зв.

¹⁶ Лист П. Морачевського до митрополита Петербурзького і Новгородського Ісидора від 14 листопада 1860 р. Див.: *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность. – Декабрь. – С. 470.

¹⁷ Див.: “Выписки изъ протоколовъ Императорской Академіи Наук: Отделение Русского языка и Словестности”. – ІР НБУВ, архів В.П. Науменка у ф. 1, № 3124. – Арк. 2 зв.

¹⁸ *Комаров М. П.* Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – Одеса, 1913. – С. 22.

¹⁹ Колишня назва – Бібліотека Імператорської академії наук.

²⁰ Копія листа зберігається в ІР НБУВ в архіві В.П. Науменка у ф. 1, № 3125. – Арк. 1 зв.

²¹ Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською / Переклад П.О. Куліша, І.С. Ливицького, І. Полюя. – Відень, 1903. (Перевидання: К., 2000).

²² *Житецкій П.И.* О переводахъ Евангелія на малорусскій языкъ. – СПб., 1906. – С. 39–40.

²³ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Бібліотеки Императорской Академіи наукъ. – Т. 1: Книги Священнаго писанія. Съ приложеніемъ четырехъ таблицъ снимковъ / [Сост. В.И. Срезневским]. – СПб., 1905. – С. 38, 40, 55.

²⁴ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Бібліотеки Императорской академіи наукъ. Сост. В.И. Срезневскимъ (Доложено въ засѣданіи Общаго собранія 5-го мая 1901 г.) // Известия Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1902. – Т. 16. – № 4, апрель. – С. 89–94.

²⁵ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Бібліотеки Императорской академіи наукъ. – СПб., 1902. – Т. 16. – № 4. – С. 89–94. У роботі наявна опечатка у даті отримання рукописів від нащадків Морачевського – 1902 р., оскільки ця інформація була подана В.І. Срезневським на засіданні Загального зібрання 5 травня 1901 р.

²⁶ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Бібліотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1902. – Т. 16. – № 4. – С. 89–94 (публикация отрывка на с. 92–94). Цей матеріал був передрукований В.П. Науменком у “Свѣдѣніяхъ о четвероевангеліи въ переводѣ на малорусскій языкъ Ф.С. Морачевскаго”, вміщених у “Документахъ, извѣстіяхъ и замѣткахъ” // Кіевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 9, сентябрь. – С. 93–99.

²⁷ *Срезневский В.И.* Охранная опись рукописнаго отдѣленія Бібліотеки Императорской Академіи наукъ. I. Книги Священнаго Писанія (Продолженіе) // Извѣстія Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1902. – Т. 17. – № 6, декабрь. – С. 85 (Діяння), 87 (Апокаліпсис).

²⁸ *Срезневский В.И.* Охранная опись рукописнаго отдѣленія Бібліотеки Императорской Академіи наукъ. I. Книги Священнаго Писанія (Продолженіе) // Извѣстія Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1903. – Т. 18. – № 3, март. – С. 15–16.

²⁹ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 19–22 (шифр: I. А. 29, Четвероевангеліе...), 37–38 (I. Б. 20, Дѣянія...), 39–40 (I. В. 4, Апокалипсисъ...), 54–55 (I. Г. 15, Псалтырь...).

³⁰ *Житецкій П.И.* О переводах Евангелія на малорусскій языкъ. – С. 57–60.

³¹ Основне зібрання рукописного відділення бібліотеки, яке сформувалося до 1899 р., було пронумеровано колишнім директором цього відділення О. Куником, яким перед нумерацією поставлено вказівку на те, що ці рукописи з основного зібрання – *Оси*. Пізніше, надходження з 1900 р. позначалися як *Нов*.

³² Наявність у Відділі рукописів бібліотеки рукописів П. Морачевського нам була підтверджена співробітниками листом від 17 листопада 2003 р. Також були надані на мікрофішах знімки з титульних аркушів та перших аркушів рукописів, за що висловлюємо щиру подяку заступникові директора з наукової роботи Бібліотеки РАН І.М. Беляєвій та провідному бібліотекарю Науково-дослідному відділу рукописів М.В. Корогодній. Про те, що ці рукописи писані безпосередньо перекладачем, уточнено нами і за ксерокопією з оригіналу листа П. Морачевського від 19 листопада 1878 р., який зберігається у нащадків, які проживають зараз у Петербурзі. В ІР НБУВ, в архіві В.П. Науменка у ф. 3, № 7188 зберігається рукописна копія цього листа.

³³ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 19–20; Описание рукописнаго отдѣленія библіотеки Императорской Академіи наукъ. I. Рукописи. – Т. 1 (I. Книги священного писанія и II. Книги богослужебныя) / Составили В.И. Срезневскій и Ф.И. Покровскій. – СПб., 1910. – С. 29–30.

³⁴ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 19–20; Описание рукописнаго отдѣленія библіотеки Императорской Академіи наукъ. – С. 30.

³⁵ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 37–38; Описание рукописнаго отдѣленія библіотеки Императорской Академіи наукъ. – С. 52.

³⁶ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 38.

³⁷ Лист П. Морачевського до митрополита Петербурзького і Новгородського Ісидора від 14 листопада 1860 р. Див.: *Науменко В. Ф.* Морачевскій и его литературная деятельность. – Декабрь. – С. 470.

³⁸ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 39–40; Описание рукописнаго отдѣленія библіотеки Императорской Академіи наукъ. – С. 54.

³⁹ Охранная опись рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1905. – С. 54–55; Описание рукописнаго отдѣленія библіотеки Императорской Академіи наукъ. – С. 68.

⁴⁰ Псалтир з колекції А.Ю. Кримського зараз зберігається в ІР НБУВ. – Ф. 36, № 646. Його опис див. далі.

⁴¹ *Комаров М. П.* Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – С. 22.

⁴² Скорочено – ІР НБУВ.

⁴³ *Кримський А.Ю.* Нарис історії українського правопису до 1927 року // Історія українського правопису XVI–XX століття : Хрестоматія / Упорядн. В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. – К., 2004. – С. 404.

⁴⁴ Це – комплексний фонд, під умовною назвою “Літературні матеріали”. У ньому копія була заінвентаризована 20 березня 1925 р.

⁴⁵ *Самойленко Г.В.* Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999. – С. 73–74, додаток 8; передруковано: *Самойленко Г.В.* Пилип Семенович Морачевський. – С. 84, додаток 8.

⁴⁶ Матеріали вченого знаходяться у фондах 1, 2, 3 та 208, оскільки вони надходили до колишнього відділу рукописів частинами, починаючи з 1920 р. Архів В. Науменка у ф. 1 складають особові матеріали вченого та архів редакції журналу “Кіевская старина”, часів його редакторства у ньому. Є і окремі ф. 208 – архів В.П. Науменка. Матеріали вченого наявні і у ф. 112 – архів журналу “Кіевская старина” та в інших фондах. Див.: *Науменко Володимир Павлович* // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Укладачі О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін. – К., 2002. – С. 382–389.

⁴⁷ До цього фонду спочатку включалися рукописні книги зі втраченими шифрами, а також з відсутніми першими та останніми аркушами, що не дало можливість після переміщення фондів під час та після Другої світової війни їх повернути на свої місця; потім – кодекси не зашифровані, які давно знаходилися у сховищі, але встановлення їх належності до певного архіву чи зібрання було неможливим; далі – рукописні книги куплені чи подаровані до ІР.

⁴⁸ Описаніє рукописнаго оддѣлення бібліотеки Императорской Академіи наукъ. – С. 30.

⁴⁹ *Самойленко Г.В.* Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – С. 67–68, додаток 4; передруковано: *Самойленко Г.В.* Пилип Семенович Морачевський. – С. 77, додаток 4. Автором не вказано, з якого Євангелія він публікує у 4-му додатку текст гл. XVI, вірогідно, за поданою ним назвою рукопису “Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелісту Луці” (а за фондовою назвою це Святе Євангеліє (ап. Луки та ін.), він вважає, що це текст з Євангелія від Луки.

⁵⁰ Короткий опис рукопису див.: Каталогъ музея украинских древностей В.В. Тарновского / Сост. Б.Д. Гринченко. – Черниговъ, 1900. – Т. 2. – С. 360, № 1023; *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 33, № 263 реестру рукописних книг музею.

⁵¹ *Клепиков С.А.* Филиграні и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М., 1959. – Таблица II: Штемпели на бумаге русского производства. – С. 106, № 127.

⁵² *Оглоблин О.* Лазаревський Олександр // Енциклопедія українознавства: У 10 т. Перевидання в Україні. – Львів: Молоде життя, 1993–2000. – Т. 4. – С. 1254.

⁵³ Доля цих матеріалів невідома, на сьогодні у фондах музею їх не виявлено. В ІР серед матеріалів В.П. Науменка є і такі матеріали.

⁵⁴ Короткий опис рукопису див.: Каталогъ музея украинских древностей В.В. Тарновского. – С. 360, № 1024; *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – С. 33, № 264.

⁵⁵ Дуже вдячні за надання можливості попрацювати з рукописами музею старшим науковим співробітникам *О.І. Ісаєнко, І.М. Ситому* та головному зберігачеві фондів *Г.П. Арендар*.

⁵⁶ Див.: *Житецький Павло Гнатович* // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Укладачі О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін. – К., 2002. – С. 180–184; *Житецький Гнат Павлович* // Там само. – С. 176–180.

⁵⁷ Рукопис був заінвентаризований у лютому 1954 р.

⁵⁸ *Кримський А.Ю.* Нарис історії українського правопису до 1927 року. – С. 404.

⁵⁹ *Житецькій П.И.* О переводах Евангелія на малорусскій языкъ – СПб., 1906.

⁶⁰ За єврейським порядком – нумерація інша. Коментарі щодо цього див.: Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно перекладена. – Торонто (Репринт United Bible Societies 1962. Псалтир с. 665–779).

⁶¹ Про архів та бібліотеку вченого див.: Маслов Сергій Іванович // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Укладачі О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін. – К., 2002. – С. 354–361.

⁶² Михайло Комаров (1844–1913) – відомий бібліограф, етнограф, громадський діяч, нотар за фахом; автор багатьох бібліографічних статей та покажчиків (“Библиографический указатель новой украинской литературы 1798–1883” (1883), ним укладено “Русско-украинский словарь” у 4 томах (Львів, 1893–98). Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 1088.

⁶³ *Комаров М. П.* Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – С. 22.

⁶⁴ Див.: Листування М. Комарова, 1884–1906 рр. – ІР НБУВ. – Ф. 3, № 37476–37528.

⁶⁵ Див.: Кримський Агатангел Юхимович // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Укладачі О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Во-

ронкова та ін. – К., 2002. – С. 276–282 (на Псалтир Морачевського вказано на стор. 282).

⁶⁶ Згідно з документацією Архіву ІР – у складі рукописів, переданих 7. 02. 1958 р. Інститутом археології АН УРСР, чи серед придбаних 12. 04. 1961 р. від сина вченого, М.А. Кримського. Рукописні матеріали бібліотеки А.Ю. Кримського поступали до ІР НБУВ періодично, спочатку дарувалися самим ученим (напр., у 1923 р.), а з 50-х років ХХ ст. – масивами, і тому заінвентаризовані у різних фондах: ф. І, № 994, 4475, 22348–24798, 24799–26822, 48472–48490, та ф. 3, № 37733–37896, 42854–53572. Окремий фонд № 36 для архіву А.Ю. Кримського, був відкритий 1968 р., до якого увійшли надходження з 1945 р. Фонд поповнювався до 2000 р. Про склад архівних матеріалів А.Ю. Кримського див.: Кримський Агатангел Юхимович // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник / Укладачі О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін. – К., 2002. – С. 276–282.